Il-letteratura u l-politika
il-pubblikazzjoni ta' *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri*

Emanuel Psaila

Fil-ktieb awtobijografiku *Fjuri li ma Jinxfux: Tifkiriet 1955-1990* (2008), Oliver Friggieri juri kif il-politika tinteressah ħafna għax jemmen li kollox jiddependi minnha u li hija mezz biex isir il-ġid lill-pajjiż. Jirrakkonta, kif ġieli mar il-Parlament jisma' xi dibattitu sħun, kiteb sensiela ta' artikli politiċi matul il-medda taż-żmien, u ħa sehem f'diversi diskussjonijiet fuq ir-radju fuq din it-tema. Huwa jistqarr li f'kitbietu, speċjalment tas-sebgħinijiet u tat-tmeninijiet, dejjem insista li għandu jonqos il-partiġġjaniżmu u tinstab it-triq tan-nofs.[1]

Fiċ-ċirkustanzi tat-tmeninijiet, Friggieri ħass li dmiru bħala kittieb kien li jitkellem fil-beraħ u jieħu pożizzjoni allavolja jemmen li l-verità ma tinsabx ġo partit wieħed biss, imma fihom ilkoll flimkien, għalhekk beda jikteb fil-gazzetti li jxaqilbu lejn il-Partit Nazzjonalista. Għalkemm kien jemmen li ċerti riformi li għamel Mintoff kienu "storikament meħtieġa," jgħid li "kien hemm metodi aħjar mill-konfrontazzjoni diretta u ħafna għawġ serju li minnu għadda l-poplu Malti seta' ġie evitat."[2] Kien jikteb ta' sikwit għax ma kienx jaqbel mal-atmosfera ġenerali, u jsostni li ċerti miżuri li ħa l-Gvern ta' Mintoff messhom qatt ma ttieħdu u jsemmi xi wħud minnhom, fosthom kif ma tistax tikteb il-kelma 'Malta' jew 'Nazzjon' qabel iġġib xi permess. Friggieri jislet punt biex jurina li hu ma ħa permess mingħand ħadd biex juża l-isem ta' art twelidu u b'eżempju jġib isem ta' ktieb li aktarx kien *Malta Teħtieġ Politika Moderna*.

Bejn l-1977 u l-1981, li skont Oliver Friggieri kienu jfissru snin ta' riflessjoni għall-poplu Malti kollu, kiteb diversi artikli fil-gazzetta *Illum* bl-iskop li jinqraw

mill-klassi politika li deherlu li ma kinitx qiegħda tifhem is-sehem u l-ħtieġa tal-intellettwali. Artiklu minnhom *Ittra miftuħa lill-Parlamentari: lejn politika ta' rikonċiljazzjoni*, "wassal biex il-Partit Nazzjonalista għażel dik il-kelma bħala slowgan u ideal tiegħu."[3]

Il-vjolenza li rrenjat f'dik l-epoka kienet tqabbad lill-awtur dwejjaq kbar u kien jitbekka quddiem is-sitwazzjoni ta' poplu tant ċkejken, u tant maqsum b'kapriċċ, li hu fl-istess ħin kapriċċ profond u qadim daqs sekli sħaħ. Dawn l-episodji ġiegħlu lil Friggieri jikteb poeżiji politiċi, bħal 'Il-Poeta u l-Politiku', 'F'Misraħ il-Parlament', 'L-Iskakki', 'Innu lill-Poplu', 'Did-Dgħajsa' u 'Salm Malti – 15/10/1979,'[4] li hija d-data tal-*Black Monday*.

Dawn l-espressjonijiet politiċi wasslu lil Eddie Fenech Adami biex jistiednu jikkontesta l-elezzjoni. Tant kemm jemmen li bil-politika tista' tagħmel il-ġid, li kien wasal biex jgħid iva. Friggieri jirrakkonta li kien bejn ħaltejn, xtaq u ma xtaqx, u ddispjaċih li kellu jgħid le, wara li ħa pariri mingħand ħbiebu.

Oliver Friggieri jaf li l-politiċi u l-artisti jimxu b'riga differenti kif ikejlu l-affarijiet u l-bnedmin. Jaf ukoll li jeżisti konflitt bejn il-letteratura u l-poter liema konflitt imur lura għal żmien Platun. Jemmen li l-konsistenza tal-prinċipji bażiċi taż-żewġ fronti hi differenti għax, "il-kittieb jipprova jżomm il-libertà tiegħu u jibni kollox fuqha, waqt li persuna li tidħol fil-politika jkollha ċċedi l-libertà, kollha jew kważi kollha, biex taqbel ma' grupp sħiħ."[5] Friggieri kiteb li Lino Spiteri kien qallu li hu (Friggieri), minn dejjem kien politiku, u qallu wkoll biex jiddeċiedi f'liema front ser jilgħab, jekk hux dak artistiku jew inkella dak politiku. L-awtur rebaħ, "iddeċidejt – li nkun politiku 'l barra mill-politika, bħal *player* li jilgħab 'il barra mill-*ground*."[6]

Dawk iż-żminijiet bil-kwistjonijiet kollha ta' matulhom u l-fehmiet tiegħu mxandrin f'poeżiji u artikli, kienu "l-ewwel żrieragħ"[7] li mingħajrhom ir-rumanz *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* ma kienx jinbet. Dawn iċ-ċirkustanzi bdew jippreparaw lill-awtur biex jiżblokka s-sitwazzjoni f'rumanz qawwi politiku. Ma' dawk iż-żrieragħ kien hemm inċident ieħor li jmur lura sal-1972 li daħal fil-ħsieb tal-awtur u kien importanti ħafna, speċjalment lejn l-għeluq tar-rumanz. Godfrey Grima (ħabib tal-awtur) kien ġie mixli bi ksur ta' privileġġ quddiem il-Parlament Malti, u minn hemm bdiet titnissel ix-xewqa li jikteb "rumanz mibni fuq din l-idea ta' konflitt bejn persuna u sistema politika sħiħa."[8] U l-punt tat-tluq ta' dan ir-rumanz li beda jinkiteb f'Lulju tal-1984 ukoll ixxettel minn inċident ieħor. Oliver Friggieri kien ħassu offiż ħafna, meta minn fuq it-televixin waqt xandira diretta mill-Parlament sema' lil Mintoff jgħid li "min m'għandux x'jagħmel jikteb ktieb."[9] Din ma kinitx l-ewwel darba li

l-Perit Mintoff attakka lill-intellettwali, kien jidhirlu li ma kinux jeżistu jew li għandhom jissikktu, forsi kien jagħmel hekk għax kien jaf li jeżisti kejl differenti bejn il-politiċi u l-artisti, u b'hekk jistrieħ fuq it-teorija ta' Platun li fir-Repubblika tiegħu m'hemmx post għall-artisti. Friggieri ried juri li mhux vera l-intellettwali m'għandhomx x'jagħmlu. "Imma fil-qalba ta' qalbi kont naf li, bi kriterji lokali, Mintoff kellu raġun."[10]

Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri kellu jitnieda ġewwa l-*Green Lounge* tal-*Hotel Phoenica* nhar is-Sibt, 2 ta' Ottubru 1986, imma peress li bosta nies kienu ser jattendu ġie deċiż li t-tnedija ssir ġewwa l-*Ballroom* tal-lukanda.[11] Biss qabel it-tnedija kienet diġà bdiet issir pubbliċità għalih. Ħdax-il ġurnata qabel, fis-*Sunday Times of Malta*, insibu intervista ta' Charles Briffa li jagħti tagħrif fuq it-tnedija u min kienu ser ikunu l-parteċipanti tal-okkażjoni.[12] U l-istess Briffa, ftit xhur qabel f'*Il-Ħajja*, kiteb li l-prinċipju tar-rumanz jiżviluppa mill-idea tat-tnawwir ta' politika egoista, kif ukoll li l-plott ewlieni hu taqbida kontra l-politika partiġġjana "li tiffissa lil kulħadd u tinfiltra fl-imħuħ."[13] Dan ir-rumanz kien qajjem kontroversja kbira fil-pajjiż,[14] kemm fil-kamp letterarju kif ukoll fil-kamp politiku, b'Laburisti u Nazzjonalisti "lesti biex jisplodu malli jasal il-waqt."[15] Is-sala tal-lukanda kienet mimlija daqs bajda, u l-udjenza kienet magħmula minn diversi nies ta' klassijiet u fehmiet differenti. Matul is-serata nqraw siltiet mir-rumanz u wara kien hemm diskussjoni miftuħa għal kulħadd. Il-qofol tal-preżentazzjoni kien id-"diskussjoni bejn erbgħa, immexxijin minn Dr Paul Xuereb: Dr Ugo Mifsud Bonnici, Dun Peter Serracino Inglott, Dr Alfred Sant,"[16] u l-awtur innifsu.

Ugo Mifsud Bonnici qal li għalkemm ma jaqbilx mat-tema li l-poter minnu nnifsu hu korruzzjoni, il-ktieb kien "kapolavur"[17] u "brillanti."[18] Jattribwixxi l-fatt li l-korruzzjoni ta' poter ġejja mis-snin meta kien hemm fil-Gvern il-Partit Laburista, u tlett ijiem wara Mifsud Bonnici kiteb li l-awtur "iħoss li l-politiċi ta' pajjiżna fil-mument tal-lum ġiebu l-pajjiż fi stat ta' firda u suġġezzjoni kbira."[19] Iżid li Friggieri jara s-setgħa bħala mostru, bil-poplu Malti maqsum bħal tribù għax jaħseb minn widnejh skont x'jisma' fil-*meetings*.

Min-naħa l-oħra, Alfred Sant ikkritikah bl-aħrax u qal li dan "ir-rumanz la jirnexxi bħala rumanz politiku u lanqas bħala *essay* politiku."[20] Qal li r-rumanz jikkonsisti f'sensiela ta' monologi bejn il-protagonist u karattri oħrajn, u li ma fih ebda għarfien fuq is-soċjetà Maltija u l-problemi li jeżistu fiha, għalhekk "il-problemi ta' klijentaliżmu, ta' arroganza tal-poter, ta' partiġġjaniżmu li donnhom idejqu lil Friggieri, jinħassu bħala ħwejjeġ astratti u bla rabta mal-ħajja tal-Maltin."[21] Sant qal ukoll li hija proposta Faxxista li Malta tkun immexxija

minn kumitat ta' ħamsa kif hemm indikat fil-ktieb, kif ukoll li Friggieri ma joħroġx b'mod ċar l-idea tal-politika Nisranija f'Malta kontemporanja.

Peter Serracino Inglott qabel ma' Sant li l-idea tal-kumitat hija tip Faxxista, imma qal li l-protagonist mal-mixja tar-rumanz ibiddel l-ideat tiegħu. Spjega kif hu jara li l-aqwa tema li fih *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* hi dik tal-bniedem imdendel. Din it-tema hija wkoll il-qofol tad-daħla tal-ktieb, għax Serracino Inglott jibda biha, "la toqtolx! Dendel" u jagħlaq biha "Ma nistgħux nibqgħu mdendlin! F'kelma waħda nikkonkludu."[22]

Biex jirribatti għall-kritika li saritlu minn Alfred Sant, Friggieri wieġeb li jaf jagħraf id-differenza bejn rumanz u esej politiku, u saħaq li xi ftit jew wisq l-inċidenti tar-rumanz huma ispirati minn inċidenti li seħħew taħt Gvern Laburista. Friggieri staqsa x'inhu l-aħjar għall-pajjiż, jekk jitmexxiex "minn kumitat ta' ħamsa jew li jitmexxa minn bniedem waħdu."[23] Hu għamel minn kollox biex ir-rumanz ma jintrabat mal-ebda partit, u baqa' jinsisti "li ma xtaqx li r-rumanz jiġi politiċizzat fis-sens Malti."[24]

Oliver Friggieri konxju mill-fatt li "ż-żewġ naħat politiċi kellhom iħarsu lejn ir-rumanz fid-dawl tal-viżjoni u tal-istrateġija tagħhom,"[25] kien jaf li ma setax jiġi mifhum kif xtaq hu. Il-programm tal-preżentazzjoni serva bħala qlugħ miftuħ għall-irjieħ politiċi, "u kellu jmur naħa jew oħra skont l-istess irjieħ qawwija."[26] Għalkemm ma xtaqx jinħass partiġġjan, kien jemmen fis-sogru li kittieb għandu jieħu, allavolja kien jaf li jista' jiġi mifhum mod ieħor. Waqt l-interventi tal-pubbliku preżenti fit-tnedija tal-ktieb, jidher li r-riħ nefaħ lejn il-Partit Nazzjonalista.

> *Meta qam id-deputat Laburista Gontran Borg biex jgħid li ż-żewġ partiti għandhom il-ħtija għall-partiġġjaniżmu li hemm fil-pajjiż qamet għagħa. Bl-għajjat li kien hemm, Gontran Borg ma setax jispiċċa dak li kien qed jgħid dwar kif tal-PN, minkejja l-kliem sabiħ tagħhom, kienu jiżirgħu l-firda fost il-poplu.*[27]

Doreen Micallef ma qagħditx lura biex tikteb fuq dan l-episodju u f'*L-Orizzont*, taħt it-titlu, *Id-Dmugħ Sterilizzat u d-Dmugħ tal-Kukkudrilli: Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri – Diskussjoni suppost letterarja dwar kitba politika mibdula f'attività Nazzjonalista*, qalet li Gontran Borg ġie milqugħ b'diżapprovazzjoni mill-udjenza preżenti, u meta qam Louis Galea biex jagħmel "Meeting Politiku"[28], il-pubbliku preżenti qabad iċapċap, u hi kellha titlaq 'il barra. Micallef tat raġun lil Alfred Sant meta kitbet li "'din il-letteratura m'għandniex bżonnha.' Għax jekk l-intellettwali jkun tassew 'dak li ħadd ma jlibbsu uniformi', ma kienx jikteb letteratura msejsa fuq twemmin ta' partit partikulari."[29] Kompliet tgħid li,

jekk Oliver Friggieri ħaseb li, bil-kitba tiegħu se jagħti xi servizz lil xi ħadd, ngħidlu li dan is-servizz huwa tah biss lin-Nazzjonalisti. Lill-pajjiż u lill-poplu ma ttihx servizz billi tiktiblu 'essay politiku' u tgħammdu bit-tikketta ta' 'rumanz' u fih tippreżenta 'il-bikja twila sterili' ta' wieħed li m'għandux soluzzjoni għax daqqa jitlob u daqqa jisħet u daqqa Nazzjonalist u daqqa Soċjalist u daqqa aħmar u daqqa blu [...] Jekk Malta se jibqa' jkollha lil min juża l-Letteratura b'dan il-mod ta' 'fataliżmu' u 'sfruttament', b'qalbi maqsuma ngħid: 'Ikun Aħjar Għal Malta Jekk Ma Jkollhiex Letteratura.'[30]

Micallef kitbet li jekk trid tgħin lill-poplu tiegħek ma tiktibx biss dak li huwa problematiku, għax b'hekk tkompli ġġib il-firda, u lill-bnedmin ma tgħinhomx jimmaturaw billi ġġegħelhom iħarsu lejn id-difetti tagħhom.

Ħamest ijiem wara, f'*L-Orizzont*, insibu artiklu *"Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri" – Laqgħa Letterarja jew Laqgħa Politika?* ta' G. Caruana, li kiteb li l-atmosfera li rrenjat matul il-laqgħa kienet waħda ostili għax:

Min ażżarda jesprimi valutazzjoni negattiva fuq il-ktieb, jew min ażżarda jaċċenna għal veritajiet oħra fuq is-sitwazzjoni politika ta' Malta, li jolqtu lill-Oppożizzjoni, imħollija barra sew mill-ktieb, u sew mill-awtur fid-diskors tiegħu fuq il-ktieb waqt il-laqgħa, ġie bbujjat, mgħajjar u anke mhedded. Ħafna min-nies preżenti, aktar milli biex jisimgħu diskussjoni letterarja, ġew jew biex jinqdew bil-laqgħa sabiex jgħidu kontra l-Gvern – bħalma għamel Louis Galea! – jew biex mal-inqas aċċenn kontra l-Gvern preżenti jinfexxu f'ċapċip sfrenat, isteriku, ta' nies filli kwieti bilqiegħda filli f'salt wieħed bilwieqfa f'estasi ta' storbju [...] Ħadt l-impressjoni li ħafna mill-udjenza kienet pre-organizzata, li marret hemm mhux bi skop letterarju, imma bi skop politiku, bi skop partiġġjan, bi skop ta' propaganda, bi skop ta' intimidazzjoni għal min **"mhux magħna"!**[31]

Caruana jikkritika wkoll ir-rumanz għax jgħid li Karlu Manju suppost li qed jeħodha mal-Onorevoli kollha, imma minflok qed jeħodha ma' Onorevoli wieħed, dak leġiżlattiv. Jgħid li vera fil-Partit Laburista kien hemm nies li qed iġibu ruħhom bħala allat mostri megalomanija, biss qal li l-poter tal-Oppożizzjoni wkoll welled il-mostri madornali tiegħu, u li wkoll kellhom poter vjolenti, distruttiv u li jagħmel minn kollox biex ma jħallix lill-Gvern imexxi kif suppost.

L-esponenti li jissimpatizzaw mal-Partit Laburista mhux kollha kienu jaqblu mal-fehma ta' Alfred Sant, u kien hemm min faħħar il-kontenut u maqdar xi ħaġa jew oħra. L-ex-Deputat u Ministru Soċjalista Joe Brincat kiteb li Friggieri "żamm 'il bogħod mill-politika tal-partiti tal-lum u ma ppruvax li jixħet lejn naħa jew

oħra, imma tkellem fuq il-ħajja Maltija. Verament ried ikun indipendenti u jgħid kif jaħsibha."[32] Għal Brincat, il-qofol tal-ktieb jolqot fil-laħam il-ħaj, u jsaqsi kemm l-Onorevoli hu wieħed mill-poplu, u jgħid li l-ħsieb politiku li hemm fil-ktieb la hu aħmar u lanqas blu. Biss Brincat jeħodha qatta bla ħabel kontra d-daħla tal-ktieb tal-Professur Dun Peter Serracino Inglott, għax kiteb hekk,

> *Jekk Friggieri qagħad 'il bogħod, Peter sfoga l-passjoni politika tiegħu bl-aktar mod li jdardrek. U l-ktieb ċajpru [...] Jiddispjaċini għalih (Friggieri) u għall-ktieb tiegħu li għal żmien meta jaqbel li nitkellmu ftit b'anqas passjoni fuq il-politika, sab min ħadlu l-ewwel paġni...*[33]

Lino Spiteri, dak iż-żmien Ministru Soċjalista, qabel mal-kritika ta' Brincat fuq id-daħla, għax jistqarr li meta qara l-ktieb, "imbagħad qrajt id-daħla ta' Dun Peter Serracino Inglott, għedt hawn aħna, tan-naħa tagħna mar-radda tas-salib ser jiddarrsu. Meta jkun hemm fuqiex tiddarras trid turi, u l-ewwel kliem ta' Dun Peter idarras."[34] Kompla jgħid li ma jiħux gost jekk in-naħa Soċjalista tinterpreta ħażin ir-rumanz għax jara lil Karju Manju (Oliver) liberu minn kull naħa, u pjuttost jagħti x'jifhem li għajr it-twemmin Soċjalista m'hemm xejn ħlief it-triq tal-Vanġelu. Spiteri basar ukoll li n-Nazzjonalisti ħa jieħdu vantaġġ politiku, kif għamlu meta sfruttaw il-ktieb ta' George Orwell '*1984*', u din it-tbassira jispjegaha billi jgħid li, filwaqt li Friggieri saħaq fuq kunċett ġenerali tal-poter, in-Nazzjonalisti, "baqgħu jgħidu u jsefsfu li qed jgħid għall-ħomor."[35] Karlu Manju jattakka lill-Onorevoli bħala klassi waħda, imma Spiteri jikkwota lil Ugo Mifsud Bonnici biex juri kemm in-Nazzjonalisti kienu qegħdin jirkbu fuq il-karru:

> *"kull min jaqra l-ktieb u mhux għalkollox imbeċilli, jifhem liema poter u liema Deputati ġiegħlu lil Oliver jikteb li kiteb." U mbagħad iħajjar lil Oliver jikteb wara li jkun hemm il-PN fil-Parlament. Iwiegħed, lilu u 'l kulħadd "għad jikbru l-fjuri anki fil-Parlament."*[36]

Lino Spiteri jkompli jgħid li Karlu Manju qiegħed iwettaq "vjaġġ/kalvarju" li jibdlu "minn ġwejjed-passiv-mhux politiku għal attivist individwalista persistenti kontra l-klassi politika, kontra l-Parlament innifsu."[37] Karlu Manju ma jridx poter, imma jrid speċi ta' anarkija responsabbli li wara kollox hija xewqa tajba imma hija xewqa utopika. Spiteri jara s-soluzzjoni tar-rumanz bħala tbeżbiża lill-politiċi biex jidħlu daħla fihom infushom, biex jiftakru li qegħdin hemm biex iservu u mhux biex jisservew, u li għandhom jirriflettu qabel jaqtgħu u jiftakru li llum fl-Oppożizzjoni u għada tista' tkun fil-Gvern.

Għalkemm fil-prinċipji jaqbel ma' Karlu Manju, Spiteri kien xettiku kemm dawn jistgħu jseħħu, u mir-reazzjoni tal-preżentazzjoni tal-ktieb seta' jinduna li mhux ser jitwettqu għax kien hemm min diġà ħa vantaġġ minn fuqu:

> *Kif jiġu issa n-Nazzjonalisti li b'tattika (Ugo) jew b'oħra (Louis) jippruvaw jisservew b'dan il-ktieb ta' Oliver u b'Oliver stess, ma nafx. Iktar u iktar meta Karlu Manju, barra li jisħaq li f' qalbu għandu wisa' għal kulħadd, mhux nofs jew ieħor, juri li t-tiġrib għallmu li mhux kulmin jipprietka ideal, jipprova jwettqu.*[38]

Jumejn wara t-tnedija tal-ktieb, fil-*Weekend Chronicle* insibu attakk aħrax fuq ir-rumanz. L-artiklu jgħid li *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* ġie ppubblikat fi żmien ħażin u fih ftit rimarki fuq l-Oppożizzjoni li jintfew taħt il-ħamel ta' episodji kontra l-Gvern Laburista.

> Friggieri thinks this is unhealthy (Red vs Blue, English vs Italian, Knights vs French, Muslims vs Catholic). Perhaps he'd rather have it blue all the way? [...] the book is published as the current electoral campaign moves towards a climax. More copies sold? Good marketing? Why not? But then why couldn't *Karlu Manju* have been *Dwardu Manju?*[39]

Paul Xuereb jgħid li r-rumanz jibda b'Karlu Manju jieħu deċiżjoni li ma jmurx għax-xogħol u li din id-deċiżjoni tixbah ħafna dik li ħadu bosta Maltin, li ħadu ġurnata "vaganza" nhar l-Imnarja tal-1982. Huwa jgħid li għaż-żagħżugħ Karlu Manju l-partiti spiċċaw u fihom ma jarax differenza. "*The truth is that the young man refuses most fiercely to be either Red or Blue, as for him the political parties are associations of exploiters whilst everyone outside the parties is exploited.*"[40] Huwa jara 'l Karlu Manju bħala l-bniedem li ma jafu ħadd, b'ideat li jmorru kontra n-norma, imma f'dak li qed jgħid u jipprietka u li minħabba fih qed jidher stramb mal-kotra, huwa komuni għal kull bniedem, speċjalment dak Malti, għax l-intolleranza politika ma kienx fadlilha limitu ta' diċenza.

Joe Cassar, fl-artiklu *Il-vleġġa laqtet il-mira*, jgħid li l-preżentazzjoni kienet suċċess kbir, u li l-ktieb ta' Friggieri laħaq l-iskop tiegħu b'messaġġ ċar. Iċ-ċittadini jikkundannaw il-qagħda politika u l-mod arroganti fl-użu tagħha, u jikkundannaw ukoll lil "min f'isem il-'prattiċità' jinbaram fin-nasba tal-kompliċità."[41] Cassar jgħid li Alfred Sant tah l-impressjoni li "fehem sewwa n-nar li jista' jħeġġeġ ktieb bħal ta' Friggieri," u pprova jitfi dan permezz ta' "kritika li kważi tiskwalifika l-ktieb minn kull impatt letterarju jew soċjali li jista' jkollu."[42] Joe Cassar jgħid ukoll li l-parteċipazzjoni u r-reazzjoni tal-

udjenza kienet unika, u f'din l-atmosfera ra "t-tama għal dik ir-'rivoluzzjoni' li jemmen fiha Karlu Manju."[43] Huwa jagħlaq l-artiklu billi jiġbor kollox fil-ħsieb li semma Peter Serracino Inglott, u jgħid li bosta min-nies preżenti għat-tnedija tar-rumanz jaqblu li ma jistgħux jibqgħu mdendlin u li jridu jikkonkludu.

Oliver Friggieri ma semma xejn dwar il-preżentazzjoni tal-ktieb f'artiklu bl-isem *L-istorja ta' ċittadin li jisfida l-Parlament*, imma kiteb dwar it-tema tal-ktieb innifsu. Huwa jgħid li l-poplu huwa rappreżentat permezz ta' Karlu Manju, li qed iwassal "il-protesta ta' kull ċittadin onest, aħmar jew blu u kull lewn ieħor."[44] Hija l-għajta taċ-ċittadin medju tat-triq, tal-kotra siekta u mbeżżgħa u tal-ħaddiem komuni li għandu dritt jikkmanda. Friggieri jorbot l-epoka tal-Onorevoli ma' dik tal-Gvernaturi u l-Gran Mastri, u nqeda b'Karlu Manju biex bl-għajta tiegħu sseħħ bidla radikali fil-klassi politika u li trid issir permezz ta' rivoluzzjoni mhux b'sempliċiment alternanza tal-partiti.

F'intervista li xxandret f'*Il-Mument* tlett ijiem wara l-artiklu, Friggieri jirrepeti l-istess temi fundamentali tar-rumanz, flimkien mal-kriterji li sawruh, u l-messaġġ ewlieni ta' "Rumanz Nisrani favur il-klassi tal-ħaddiema, kontra kull poter."[45] Jerġa' jsemmi l-każ ta' Godfrey Grima, u jgħid li kien il-punt tat-tluq u kif quddiem il-parlament, Karlu Manju kien qed ikun akkużat bi ksur ta' privileġġ u fl-istess nifs qed jirrappreżenta l-kotra mbeżżgħa u siekta, li bħalu tibża' tidentifika ruħha. Friggieri jibqa' jenfasizza l-fatt li għalih, Karlu Manju ma jħaddanx kuluri u huwa kontra l-poter, għax minnu nnifsu hu korruzzjoni. L-għaqda tal-poplu hija prijorità, u hi possibbli biss meta l-qasma assurda ta' bejn il-Maltin tibda tidher redikola u kulħadd jieħu b'idejn xulxin għax jinduna bil-bluhat tiegħu.

F'dan l-artiklu, Oliver Friggieri jiżvela li siltiet mill-ktejjeb *Malta Teħtieġ Politika Moderna* huma integrati fl-ittra li Karlu Manju jibgħat lill-parlament, kif ukoll li kieku l-Partit Laburista stiednu jikteb, kien jikteb l-istess kelma b'kelma. Fix-xogħol tagħha, Oriana Falzon tqabbel il-proposti ta' Karlu Manju fl-ittra tiegħu lill-parlamentari ma' dawk ta' Friggieri f'*Malta teħtieġ Politika Moderna*, u tgħid li hemm madwar sittax-il parti li jaqblu.[46]

Dawn il-kritiċi juru li ma kienx hemm qbil fuq ir-rumanz, iżda deher ċar li n-Nazzjonalisti ħadu vantaġġ politiku qawwi minnu. Minn meta tnieda fit-2 ta' Ottubru 1986, sa ftit jiem qabel l-elezzjoni ġenerali fid-9 ta' Mejju 1987, bosta gazzetti, speċjalment dawk li jxaqilbu lejn il-Partit Nazzjonalista, kważi kull ġimgħa xandru artiklu jew intervista fuq ir-rumanz. F'Diċembru kien issemma fil-Parlament, u ġie ppreżentat b'diskussjoni oħra f'Għawdex.[47] Kien

sar seminar fuq ir-rumanz mill-AŻAD f'Jannar,[48] u ttella' bħala dramm biex ikun esperjenza diretta f'Marzu tal-1987.[49]

Duminku Mintoff fid-diskors magħruf bħala 'l-mument tal-verità,' li sar f'seduta storika tal-Parlament fil-11 ta' Diċembru, 1986, idur lejn ir-rumanz ta' Oliver Friggieri li kien għadu kif tnieda xahrejn qabel u jikkritikah bl-iskop li jnaqqaslu l-valur letterarju tiegħu wara s-sensazzjoni kbira li qajjem fost ħafna Maltin.

> *Fil-Parlament jgħidu ma jikbrux fjuri. Jien ngħid mhux fil-Parlament biss ma jikbrux fjuri. Jien ngħid li min jipprova jagħmel is-sewwa u jagħmel il-ġid m'għandux jistenna li jorqod fuq bed of roses. M'għandux jistennieh dan. Il-fatt li jkollu sodisfazzjoni li qed jagħmel is-sewwa u jipprova jagħmel il-ġid, dik hi l-bed of roses tiegħu u m'għandu jistenna xejn mingħand ħadd u ma noqogħdux nisimgħu ħafna: Għax fil-Parlament ma jikbrux fjuri. Dan ħmerijiet, ta' nies li jridu jgħixu bil-poeżija. Imkien m'hawn fid-dinja li jekk trid tagħmel is-sewwa u tagħmel il-ġid, jikbru l-fjuri. Biex tkabbarhom il-fjuri trid taħdem, trid taqta' l-ħurrieq minn madwarhom u ħafna affarijiet, imbagħad tisponta xi fjura. Ix-xogħol iġib il-fjuri, mhux il-Parlament iġib il-fjuri u mhux in-nies tad-dinja jġibu l-fjuri.*[50]

Ir-reazzjoni ta' Friggieri, waslet sbatax-il ġurnata wara, u qal li din ma kinitx l-ewwel darba li Mintoff wera nuqqas ta' rispett lejn l-arti u lejn il-letteratura b'mod ġenerali. Saħaq li Malta mhix ta' xi partit politiku partikolari imma tal-poplu kollu u li Karlu Manju "*belongs to the future, when citizens will start believing in themselves*."[51] Dan il-fatt qajjem reazzjoni f'xi awturi oħra, u Daniel Massa tlett ijiem wara r-risposta ta' Friggieri, xandar poeżija ispirata minn dan l-inċident u li wkoll qajmet interess speċjali.[52]

Waqt is-seminar li organizzat l-AŻAD, tkellmu bosta nies minn oqsma differenti tal-ħajja li d-diskorsi tagħhom inġabru fi ktejjeb u li bosta minnhom ixxandru f'*Il-Mument*, Hadd wara Hadd. Il-biċċa l-kbira tal-kelliema interpretaw it-temi tar-rumanz minn aspetti differenti u żammewhom bħala l-punt ta' riferiment bħal paragun bejnhom u sitwazzjonijiet reali.

Lino Briguglio, dak iż-żmien Segretarju Ġenerali tal-Partit Demokratiku Malti, fost bosta ħwejjeġ oħra semma direttament il-poeżija ta' Massa. Briguglio qal li fil-Malti nużaw il-kliem simbolikament bħal *demel* (bulì, kiesaħ, arroganti) u *basal* (injoranza), u dawn joqogħdu b'referenza għall-parlament, kif ukoll li din il-poeżija tat spinta kbira lir-rumanz fit-tifsira tiegħu. Mingħajr ma jnaqqas xejn mil-livell letterarju tar-rumanz, Briguglio jgħid li s-suċċess ewlieni tiegħu

huwa t-titlu. "*Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* huwa slowgan stupend"[53] u għandu mnejn li kieku Friggieri ħareġ powster bl-istess slowgan minflok ir-rumanz xorta kien iqajjem id-diskussjonijiet li qamu. Ikompli jgħid li hemm slowgans li jirnexxu aktar minn oħrajn għax "joħorġu fi żmien adattat, u jaqbdu fi ftit kliem xi avveniment jew sentiment importanti"[54] li jkollhom il-bnedmin.

Huwa jgħid li hu argument żbaljat meta Karlu Manju jipproponi li Malta titmexxa minn kumitat ċentrali żgħir, għax din il-pożizzjoni jeħduha l-Faxxisti u l-Komunisti. Din it-tema jkompli jiżviluppaha l-avukat Giovanni Bonello billi qal li r-rumanz jitfa' l-pedamenti tiegħu fuq żewġ illużjonijiet kbar tal-bniedem, il-libertà u l-ugwaljanza, li f'sens assolut huma inkompatibbli u kontradittorji. Bonello wera kif "ix-xellug estrem japproprja ruħu mill-ugwaljanza u l-lemin estrem mil-libertà,"[55] u kif fil-kefef tal-miżien, Karlu Manju qed iġorrhom it-tnejn indaqs biex tinbet l-idea tad-demokrazija astratta.

Bosta kelliema ġabu eżempji tal-qagħda reali tas-sitwazzjoni politika tal-epoka u ssemmew sensiela sħiħa ta' atti ta' ripressjonijiet li eluf ta' Maltin għaddew minnhom, fosthom l-Imnarja tal-1982, l-istrajk tal-għalliema fl-1984, l-inċidenti f'Tal-Barrani u l-qtil ta' Raymond Caruana, biex juru li kienu dawn li qajmu kuxjenza rivoluzzjonarja li tikkondizzjona l-mod ta' kif iħares il-poplu lejn il-partiti. Briguglio qal li "xi Onorevoli li ltaqa' magħhom Karlu Manju jixbhu lil xi karattri li tassew jeżistu fil-Parlament."[56] Huwa jikkwota d-daħla ta' Friggieri, "fejn kull xebh għandu jitqies intenzjonat,"[57] u jsemmi Ministri Soċjalisti f'bosta inċidenti jew episodji li ġraw f'dawk iż-żminijiet. Briguglio għalaq billi qal li r-rumanz huwa kuraġġuż għax "jesponi n-nuqqasijiet ewlenin ta' istituzzjoni 'privileġġjata'" u jitfa' dawl fuq din il-kwistjoni u jittama li "l-parlament innifsu jieħu passi biex jabolixxi dan l-anakroniżmu."[58] Frank Azzopardi saħaq li Alfred Sant kien żbaljat meta qal li r-rumanz hu 'astratt', imma ma skantax għax "min jinqata' 'l fuq mill-ħaddiema ma jistax ma jarahx bħala xi ħaġa astratta."[59] Kompla billi qal li r-rumanz mhux talli mhux astratt, imma ġiegħlu jgħix bosta minn "l-episodji koroh"[60] ma' kull paġna li jdawwar. Għalih l-għajta tal-protesta ta' Karlu Manju hija kontra "l-arroganza tal-poter awtoritarju."[61] Azzopardi jsemmi żewġ kapitli (3 u 13) li l-aktar li laqtuh, għax fiż-żewġ inċidenti Karlu Manju safa' vittma ta' provokazzjoni minn membri tal-ġustizzja waqt mixja għall-affari tiegħu, u dawn ifakkruh fil-ħaddiem Malti li safa' vittma tal-provokazzjoni "mill-awtorità konċernata, leġiżlattiva jew tal-ġustizzja."[62] Giovanni Bonello qal li l-protagonist qed jgħix f'repubblika demokratika bbażata fuq id-drittijiet fondamentali tal-bniedem, "biss din ir-repubblika, dan il-kunċett ġabu jfisser eżattament l-oppost ta' dak li jfisser: li

fil-gvern ikun hemm min ġie miċħud mill-poplu u li fl-oppożizzjoni jkun hemm min il-maġġoranza assoluta tal-poplu riedet li jkun hemm fil-gvern."[63] Joseph Cassar kompla jitkellem fuq hekk u qal li r-rumanz ta' Friggieri huwa "tingiża iebsa fil-kuxjenza soċjali u politika Maltija. Hi tingiża li għandha twassal biex ikun hemm politika aktar matura, li twassal biex ikunu evitati fil-ġejjieni [...] elezzjonijiet bħal dik tal-1981..."[64]

Il-politiċi wkoll kellhom leħen fis-seminar u Joe Brincat reġa' tenna dak li kiteb erba' xhur qabel u faħħar ħafna l-kontenut u t-tema tar-rumanz. Qal li Friggieri żamm 'il bogħod mill-politika tal-partiti u tah raġun għax jitniegħed biex il-poplu Malti jitgħallem jimpika anqas. Jgħid li l-messaġġ tiegħu huwa "twajjeb u ħanin u nisrani,"[65] miktub b'qawwa soda li tqajjem kuxjenza.

Jekk Joe Brincat kien moderat fi kliemu u qagħad lura biex ma jippoliċizzax is-seminar, Louis Galea reġa' kkritika lill-Partit Laburista, din id-darba b'iżjed intensità. Ma qabilx ma' Karlu Manju li tefa' 'l kulħadd f'keffa waħda, għax attribwixxa l-fatti li jitkellem fuqhom fl-ittra tiegħu lill-parlamentari mas-sittax-il sena ta' Gvern Soċjalista. Qal li l-Partit Nazzjonalista seta' ċeda quddiem din is-sistema, imma biex il-poplu ċkejken Malti ma jinqasamx, għażel triq skomda, "li ngħidu u nagħmlu dak li fil-kuxjenza tagħna kien is-sewwa."[66] Għal Galea, Karlu Manju hu rappreżentant tal-ħaddiem komuni, tal-bniedem tat-triq, tal-fqir, u tar-raġel li jaqla' l-paga u jonfoqha minn xahar għall-ieħor. Qal ukoll li r-rumanz wera kemm l-awtur Malti "kien kapaċi jċaqlaq l-opinjoni pubblika bi ktieb,"[67] u li l-politiċi għandhom iqisuh bħala twiddiba serja biex lill-poplu dejjem għandhom iżommuh quddiem għajnejhom.

Fis-seminar kien hemm ukoll il-vuċi tal-Knisja. Patri Frank Grech, li hu wkoll tabib, qal li l-motivazzjoni tar-rumanz mhix sempliċiment politika, iżda aktar reliġjuża. Huwa jsemmi bosta punti mir-rumanz li jarahom pożittivi, bħall-ugwaljanza, is-sens tal-ġustizzja, il-bżonn tal-imħabba, u l-għarfien tal-eżistenza. Minbarra dawn, Frank Grech jislet punti oħra mill-ktieb biex jirrifletti fuqhom fid-dawl tal-vanġelu; Karlu Manju jħoss li l-qofol tal-inkwiet ġej mill-abbuż tas-setgħa, imma ma jarax il-fatt li "l-abbuż tas-setgħa, għalkemm Alla ma jridux, xorta waħda jużah fil-Pjan Tiegħu u joħroġ it-tajjeb."[68] Iħoss li r-rumanz ma joħroġx is-sodisfazzjon għal xogħol magħmul u mitmum tajjeb, li hu wieħed mir-rigali li tana Alla. Skont Grech, meta Karlu Manju ġġudika, li politiku jista' jkun tajjeb jew ħażin, kien qed jagħmel żball għax ma jarax il-possibbiltà l-oħra "li l-Imgħallem tant saħaq fuqha: Tiġġudikawx biex ma tkunux iġġudikati."[69] Madankollu, jara lil Karlu Manju assoċjat mal-fqajrin tal-vanġelu, u ma' dawk li m'għandhomx min jaqbeż għalihom, u li l-messaġġ

ewlieni huwa biex "min tassew iħoss li għandu jmexxi lil oħrajn biex jagħtihom ħajja aħjar, jeħtieġ li huwa wkoll jagħti ħajtu għal dawk li qed imexxi u mhux jużahom biex jikber hu."[70]

Peter Serracino Inglott f'dan is-seminar fetaħ aktar fuq il-metafora 'tal-bniedem imdendel' f'kuntest universali u nisrani, u mhux f'kuntest lokali kif sa dakinhar ġie interpretat ir-rumanz. Skont Serracino Inglott, l-omm f'riġlejn is-salib hija l-figura tal-poplu t'Alla kollu, tal-komunità tal-bnedmin kollha ndaqs fil-ħtieġa tas-salvazzjoni, u din hija rappreżentata fir-rumanz permezz ta' omm Karlu Manju li simbolikament tidher fil-fjura li jieħu minn fuq il-qabar u li l-parlament irrofta. Karlu Manju, dejjem jitnebbaħ mill-ispirtu t'ommu f'kull waqt ta' kriżi, u b'hekk idaħħalna fil-misteru tal-maternità divina aktar milli dik paternali, li minħabba f'hekk il-qarrejja jsibuha bi tqila biex jeżerċitaw tajjeb l-awtorità bħala strument ta' liberazzjoni u ħelsien. Huwa qal li l-qawwa tar-rumanz turi kif il-politika li tħalli l-bnedmin imdendlin hija dagħwa, u li *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* huwa manifest kontra "l-idolatrija tal-Istat."[71] Dan l-istudju ma nsibuhx imniżżel fil-ktejjeb, għax minfloku nsibu biċċiet mid-daħla li Peter Serracino Inglott kiteb għar-rumanz, l-istess daħla li rċeviet kritika qawwija. Din id-daħla tneħħiet meta l-ktieb reġa' ġie stampat fl-2003, u Oliver Friggieri pprefera jikteb daħla oħra ċkejkna, li fiha enfasizza li l-politika hija biss il-qoxra, u l-vjaġġ huwa aktar serju u itwal, kif ukoll li fl-istmerrija ta' Karlu Manju għal kull għamla ta' partiġġjaniżmu, jittama li hemm "il-bażi tal-fidwa personali."[72]

Wara dan is-seminar, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* nħadem bħala dramm ġewwa l-Istitut Kattoliku l-Furjana. Il-programm ġie ppubblikat bħala fuljett, u ġo fih insibu daħla żgħira ta' Peter Serracino Inglott u oħra tal-awtur, flimkien ma' kummenti miktuba minn Toni Cortis u Joseph Saliba, li għamel l-arranġamenti biex ikun jista' jittella' bħala dramm. F'dan il-fuljett insibu kummentarju ta' Vince Fabri, li ħa ħsieb jikteb il-mużika għal din il-biċċa xogħol teatrali.[73]

Kien hemm min qabbel *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* ma' xogħlijiet barranin. Joseph Cassar rabat ir-rabja li tkellem biha Charles Dickens f'*American Notes* mar-rabja ta' Karlu Manju. Huwa qal li l-iskop tal-awtur huwa li jqajjem kuxjenza, li jgħallem dwar il-ħtieġa ta' konvolġiment individwali, kif ukoll "li b'għajta qawwija jwassal il-messaġġ li l-partiġġjaniżmu hu l-loppju l-ġdid tal-massa."[74]

All animals are equal but some are more equal than others. Din hija l-frażi li nsibu fl-għeluq tal-ktieb ta' George Orwell, *Animal Farm*, u għal Mario Cassar din l-istess frażi hija l-punt tat-tluq tar-rumanz ta' Friggieri. Fir-reċensjoni

tiegħu jgħid li r-rumanz huwa "aktar morali milli politiku,"[75] għax għalih kull referenza politika li fih ir-rumanz hi biss appendiċi ta' konsiderazzjoni morali aktar bażika. Cassar jgħid li l-essenza tar-rumanz hija l-attakk morali tal-protagonista kontra l-poter li hu fdat f'idejn nies li ma jaħmilx u li ma jistax jaħmel, u din ma ħallitux jagħraf l-għedewwa tiegħu, b'hekk kellu jbati l-konsegwenzi. Karlu Manju hu ribell, jeħodha kontra s-sistemi kollha, inkluż il-Knisja, li ma jistgħux jirbħulu allavolja jhedduh, isawtuh u jkażbruh. Mario Cassar jgħid li r-rabja qalila tal-protagonist, li ma jċedi xejn għall-ebda kompromessi, aktarx hija msarrfa "f'umoriżmu iswed u battuti satiriċi li jaqtgħu fil-laħam il-ħaj,"[76] u fl-istess ħin din l-ansjetà qiegħda taħdem kontrih ukoll. Skont Cassar, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* huwa r-rumanz tal-ideat u b'hekk ibeżża' lill-politiċi għax jakkużahom, jipprovokahom u jiskandalizzahom, għax jipprietka rivoluzzjoni kulturali soċjopolitika. Karlu Manju ried rivoluzzjoni radikali 'in do maggiore' mhux 'do minore', kif kien għamel tajjeb ħafna Lino Spiteri meta kixef il-marda politika ftit snin qabel bir-rumanz *Rivoluzzjoni do minore* (1980). Mario Cassar fir-rumanz jara xebh poetiku mal-poeti patrijottiċi romantiċi bikrin, li jitkellmu fuq il-pajsaġġ b'ton nostalġiku u ta' xewqa lejn il-ġenesi ta' ħajja nadifa u sempliċi. "Ix-xemx, il-qamar, il-baħar u l-ħdura li Karlu Manju kien jikkontempla huma lkoll metafori tal-ispirtu tal-indipendenza li jirrenja fih."[77]

Ġorġ Borg ukoll ma daħalx fl-isfera politika biex jikkritika l-ktieb, imma jdur lejn il-poetiċità bħala dimensjoni li tgħolli l-livell tal-kitba. Għalkemm jgħid li hemm vrus poetiċi, Borg ma jfittixx lilhom, imma jgħarrex għall-poeżija fil-ħsieb li jġorr Karlu Manju, ħsieb li jagħmlu ħieles minn "kull irbit ta' nies u ta' storja, qisu bniedem ġdid li kollox huwa tiegħu u m'għandu ebda inibizzjoni."[78] Ix-xena tal-pajsaġġ meta Karlu Manju u Ċerbru kienu għaddejjin minn qalb l-għelieqi dakinhar li ż-żewġ partiti kellhom il-*mass meeting*, u iktar ma jiżvojtaw it-toroq min-nies, iktar Karlu Manju jidħol f'solitudni ġdida mibnija minn storja qadima, imsarrfa f'passiġġata intima li bħalha qatt ma ġarrab. Ġorġ Borg iqis li dawn il-ħsibijiet tal-protagonist huma poetiċi għax Karlu Manju jagħmel vjaġġ twil fl-istorja u f'postijiet storiċi bħall-Imnajdra u Għar Dalam, biex isib lilu nnifsu, il-vjaġġ biex isib minn fejn beda kollox, minn fejn huma l-għeruq tal-bnedmin tal-lum tal-era tal-kompjuters u tar-robots, li appena jasal fiż-żmien reali l-poeżija tieqaf ħesrem. Borg jgħid li Friggieri jpitter it-tema tal-mewt b'romantiċiżmu u "pinzellati poetiċi għall-aħħar,"[79] u jaraha bħala twelid ġdid, differenti, fejn kollox hu dawl u festa. Il-poeżija fir-rumanz tilħaq il-limitu tagħha meta Karlu Manju jindirizza 'l Alla, għax

għalih Alla huwa tal-kontradizzjonijiet, Alla li tana l-intelliġenza, imma Alla li jridna nisktu, Alla sensittiv li jridna bħal tfal żgħar nafdaw fih u fl-istess ħin Alla tal-kapriċċi, jew Alla li hu "dak li jmexxina fil-vjaġġi privati u pubbliċi tagħna."[80] Għal Borg it-talba ta' Karlu Manju lejn l-għeluq tar-rumanz hija "xhieda ta' kemm il-poeżija tinbet u tikber b'saħħitha fl-għalqa tan-narrattiva Maltija."[81]

Ir-rumanz Malti tat-tmeninijiet huwa kumment soċjali, u r-"rumanzier jixħet ġudizzju fuq tfulitu, fuq pajjiżu, fuq ġensu, fuq żmienu, fuq l-imgħoddi u l-preżent ta' pajjiżu, u fuq il-preżent ta' dinjietu."[82] Charles Briffa jgħid li Karlu Manju jrid jikkumbatti s-sentimenti ta' fataliżmu u jissielet kontra l-apatija u l-partiġġjaniżmu li ġejjin mill-"inċertezza u l-ansjetà fil-politika ta' nofs it-tmeninijiet,"[83] u li fir-rumanz jidhru reali ħafna. Huwa jagħżel bejn id-dgħajfin u l-magħżulin, l-individwi li huma esposti għall-umiljazzjonijiet u l-frustrazzjonijiet politiċi, il-magħżulin, u d-dgħajfin, il-politiċi nfushom li joħolqu djuq dittatorjali. Ir-rumanz iġegħelna naraw politika maqsuma fi tnejn f'nazzjon ċkejken, tradiment mill-klassi politika, aljenazzjoni mill-verità, ipokresija u influwenza tal-politiċi fuq l-individwu. Briffa kiteb li s-seduta li għaliha attenda Karlu Manju fil-Parlament hija "karikatura tat-ton goff Mintoffjan, ton arroganti li ta' spiss kien jintuża fir-realtà tas-sebgħinijiet u tat-tmeninijiet fil-Parlament."[84] Mal-plott ewlieni hemm marbutin argumenti dwar l-ideoloġiji politiċi, reliġjużi u artistiċi, imsaħħa b'simboliżmu marbut mall-ismijiet u mad-dati storiċi li jagħmlu minn *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* rumanz tal-ideat. Karlu Manju huwa l-eroj politiku li fih il-personalità tidher tbaqbaq bit-tama u l-ħerqa, tirrabja u tisbel, tirraġuna, iddaħħak u tniggeż. Għalkemm isib min ifixklu matul dan il-vjaġġ tiegħu, bħan-nies tal-poter, hu jibqa' jitħabat u jissielet u b'hekk toħroġ in-nobbiltà tiegħu għax juri li l-ħajja mingħajr id-dinjità tagħha ma tiswa xejn. Skont Briffa, Karlu Manju huwa "riformista soċjali-politiku,"[85] għax jindirizza ruħu mal-proletarjat biex b'radikaliżmu soċjali, ibiddel mentalità ta' nazzjon mill-ideat politiċi antikwati u pupisti għall-alleanza bejn il-poplu u l-mexxejja. Is-sejħa għall-azzjoni politika hija mqassra fl-għajta: "id-diżubbidjenza hija virtù, l-ubbidjenza kriminalità." Charles Briffa juri eżempji fejn Karlu Manju tkellem dwar l-arti u l-poeti, biex naraw kemm l-artist ġenwin huwa l-bniedem magħżul minn Alla; "l-arti fuq in-naħa l-qawwija u l-politika fuq dik dgħajfa. Id-dgħajjef jidħol f'abbissi dlam, filwaqt li l-magħżul jilħaq quċċati ta' dawl fit-tiftix tal-verità."[86] L-intellettwaliżmu huwa forza qawwija f'Karlu Manju, ir-ribell Kristjan li

"minkejja li jara l-ipokresija tgerrem il-qalba tal-politika, ma jaqtax qalbu għaliex fis-soċjetà għad hemm pedamenti Nsara."[87]

Oliver Friggieri jgħid li għamel minn kollox biex *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* ma jkunx partiġġjan, imma ma rnexxilux, forsi għax "ma nagħmilx mirakli."[88] Wara s-snin li għaddew minn fuq ir-rumanz, Friggieri jammetti li kien qiegħed joħlom u jixtieq dinja li ma kienet teżisti mkien, "wisq inqas f'Malta sħuna tal-1986."[89]

Mill-kummenti tal-kritiċi toħroġ stampa kkulurita ta' interpretazzjonijiet differenti li jolqtu ħafna mit-temi li hemm fir-rumanz. L-atmosfera ta' tensjoni fost il-Maltin żgur li ma ħallietx lil individwi jinterpretaw mingħajr nuċċali partiġġjan, u b'hekk setgħet titnaqqas l-importanza tiegħu. It-tip ta' rumanz li kiteb Friggieri kien l-iktar wieħed iebes fil-letteratura biex twassal messaġġ politiku, u apparti li għażel ir-rumanz, l-istil filosofiku ta' Karlu Manju b'dawk il-monologi twal mal-karattri sekondarji jtellef ukoll mill-qawwa tan-narrattiva tiegħu. Imma r-rumanz jibqa' jgħodd għal kull żmien għax juri li bit-tama tista' tirbaħ kull ostaklu.

Konxju mill-fatt li l-politiċizzazzjoni f'Malta hija qawwija, Friggieri kien talab lill-udjenza waqt it-tnedija ta' *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* biex ma tistaqsix jekk Karlu Manju hux Nazzjonalist jew Laburist, iżda tistaqsi biss jekk ir-rumanz huwiex jesprimi verità.[90]

Noti

1 Oliver Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux* (Malta: KKM, 2008), 591 - 593 u 622.

2 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 591.

3 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 608-609.

4 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 609.

5 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 650.

6 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 609.

7 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 610.

8 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 652-653.

9 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 642, *In-Nazzjon*, It-Tnejn 6 ta' Ottubru 2008, *Oliver Friggieri – L-awtur bħala l-interpritu ta' nazzjon*, Kittieba ta' Żmienna, minn Charles B. Spiteri, 23, u *The Malta Independent*, Il-Ħadd 18 ta' Frar 2001, *Interview: Malta at a Crossroads, by* Karl Schembri, 15.

10 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 646.

11 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 648.

12 *The Sunday Times of Malta*, Il-Ħadd 21 ta' Settembru 1986, *The study of literature in modern society – an interview with Oliver Friggieri*, 22.
13 *Il-Ħajja*, Il-Ġimgħa 6 ta' Ġunju 1986, *Il-Kontemporanji: Oliver Friggieri*, minn Charles Briffa Letteratura-Edizzjoni ta' Alfred Massa, 4.
14 *In-Nazzjon*, It-Tnejn, 6 ta' Ottubru 2008, 23.
15 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 649.
16 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 649.
17 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 649-650.
18 *L-Orizzont*, L-Erbgħa 8 ta' Ottubru 1986, *Fejn ma jikbrux fjuri* – Minn Korrispondent, 4.
19 *Il-Mument*, Il-Ħadd 5 ta' Ottubru 1986, *Għad jikbru l-fjuri fil-Parlament*, 24.
20 *L-Orizzont*, L-Erbgħa 8 ta' Ottubru 1986, 4.
21 *L-Orizzont*, L-Erbgħa 8 ta' Ottubru 1986, 4.
22 Oliver Friggieri, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* (Malta: Pubblikazzjoni Bugelli, 1987), vii, u xxxii.
23 *L-Orizzont*, L-Erbgħa 8 ta' Ottubru 1986, 4.
24 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 650.
25 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 651.
26 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 651.
27 *L-Orizzont*, L-Erbgħa 8 ta' Ottubru 1986, 4.
28 L-Orizzont, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, *Id-Dmugħ Sterilizzat u d-Dmugħ tal-Kukkudrilli: Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri*, 11.
29 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 11.
30 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 11.
31 *L-Orizzont*, Is-Sibt 18 ta' Ottubru 1986, *"Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri" – Laqgħa Letterarja jew Laqgħa Politika?* minn G. Caruana, 9.
32 *It-Torċa*, Il-Ħadd 5 ta' Ottubru 1986, *Għall-Erwieħ illum il-Ħadd – L-Avukat Joe Brincat*, 5.
33 *It-Torċa*, Il-Ħadd 5 ta' Ottubru 1986, 5.
34 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, *Fejn marru l-fjuri kollha, fejn?* Minn Lino Spiteri, 4.
35 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 4.
36 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 4.
37 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 4.
38 *L-Orizzont*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 4.
39 *Weekend Chronicle*, Is-Sibt 4 ta' Ottubru 1986, *The greatest show on ice – Rover's Column*, 11.
40 *The Sunday Times of Malta*, Il-Ħadd 12 ta' Ottubru 1986, *Uncommon Man*, 21.

41 *In...Tagħna*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, *Il-vleġġa laqtet il-mira* – Minn Joseph Cassar, Direttur Ġenerali, 5.

42 *In...Tagħna*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 5.

43 *In...Tagħna*, It-Tnejn 13 ta' Ottubru 1986, 5.

44 *In...Tagħna*, Il-Ħamis 9 ta' Ottubru 1986, *L-istorja ta' ċittadin li jisfida l-Parlament*, 9.

45 *Il-Mument*, Il-Ħadd 12 ta' Ottubru 1986, Intervista: *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri – Rumanz ta' Oliver Friggieri*, 12.

46 Oriana Falzon, *Ir-Rumanz Politiku fit-Tmeninijiet*, Teżi tal-M.A., Malti (Università ta' Malta, 2006), 91-93.

47 *In...Tagħna*, It-Tlieta 23 ta' Diċembru 1986, 5.

48 Dan is-Seminar sar is-Sibt 17 ta' Jannar 1987, fiċ-Ċentru tal-AŻAD ġewwa tas-Sliema u ħadu sehem diversi kelliema li ġejjin minn oqsma differenti tal-ħajja. Parti kbira minn dawn id-diskorsi ġew miġbura fi ktejjeb.

49 Dan id-dramm sar fl-Istitut Kattoliku l-Furjana, nhar is-6, 7 u t-8 ta' Marzu 1987, u ħareġ ukoll fuljett tal-programm għall-okkażjoni.

50 Kamra tad-Deputati seduta 413, li saret nhar il-Ħamis 11 ta' Diċembru 1986, 1166.

51 *The Sunday Times of Malta*, Il-Ħadd 28 ta' Diċembru 1986, *Letters to the Editor – Flowers and Mr. Mintoff*, 17.

52 *In...Tagħna*, L-Erbgħa 31 ta' Diċembru 1986, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri: Lil Oliver Friggieri*, 6. Din il-poeżija ġiet ippubblikata wkoll f'ġabra ta' poeżiji ta' Daniel Massa bl-isem ta' *Xibkatuliss; 1965-1989* (Malta: University Press, Msida, 1989), bl-isem riduċut għal *Lil Oliver*, 62.

53 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Frar 1987, *Slogans, ideat, partiti, demel u basal: riflessjonijiet fid-dawl ta' "Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri,"* 13. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lb 1.

54 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Frar 1987, 13. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lb 2.

55 *Il-Mument*, Il-Ħadd 8 ta' Frar 1987, *Karlu Manju u l-Poter*, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, gb 2.

56 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Frar 1987, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lb 9.

57 Friggieri, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri*, v.

58 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Frar 1987, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lb 11.

59 Il-ktejjeb tas-Seminar: *Rumanz għall-Ħaddiema*, fa 1.

60 Il-ktejjeb tas-Seminar, fa 4.

61 Il-ktejjeb tas-Seminar, fa 5.

62 Il-ktejjeb tas-Seminar, fa 6.

63 *Il-Mument*, Il-Ħadd 8 ta' Frar 1987, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, gb 4.

64 *Il-Mument*, Il-Ħadd 22 ta' Frar 1987, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, jc 10.

65 *Il-Mument*, Il-Ħadd 8 ta' Frar 1987, *Rumanz li jżomm'il bogħod mill-politika tal-Partiti*, 15. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, jb 3.

66 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Marzu 1987, *L-ittra lill-Parlament Malti*, 14, ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lg 7.

67 *Il-Mument*, Il-Ħadd 15 ta' Marzu 1987, 16. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, lg 9.

68 *Il-Mument*, Il-Ħadd 29 ta' Marzu 1987, *Messaġġ Nisrani*, 15, ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, pfg 3.

69 *Il-Mument*, Il-Ħadd 29 ta' Marzu 1987, 15, ara l-ktejjeb tas-Seminar, pfg 5.

70 *Il-Mument*, Il-Ħadd 29 ta' Marzu 1987, 15, ara l-ktejjeb tas-Seminar, pfg 7.

71 *Il-Mument*, Il-Ħadd 19 ta' April 1987, *Simbolu Reliġjuż*, 13.

72 Oliver Friggieri, *Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri* (Malta: Mireva Publications, 2003), xii.

73 Ara l-fuljett kollu, *Teatru : Fil-Parlament ma Jikbrux Fjuri.*

74 *Il-Mument*, Il-Ħadd 22 ta' Frar 1987, *Rivoluzzjoni ta' impenn jew suwċidju?* 13. Ara wkoll il-ktejjeb tas-Seminar, jc3.

75 *Il-Mument*, Il-Ħadd 25 ta' Jannar 1987, Rivista kulturali: Kotba: *Malta marida, mediċina moralità*, 16.

76 *Il-Mument*, Il-Ħadd 25 ta' Jannar 1987, 16.

77 *Il-Mument*, Il-Ħadd 25 ta' Jannar 1987, 16.

78 *In...Tagħna*, Il-Ġimgħa 20 ta' Frar 1987, Reċensjonijiet – *Rumanz poetiku*, 16.

79 *In...Tagħna*, Il-Ġimgħa 20 ta' Frar 1987, 16.

80 *In...Tagħna*, Il-Ġimgħa 20 ta' Frar 1987, 16.

81 *In...Tagħna*, Il-Ġimgħa 20 ta' Frar 1987, 16.

82 Charles Briffa, *Il-Letteratura Maltija: L-Istorja tan-Narrattiva* (Malta University Publishing, 2008), 823, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin* (Malta: PIN, Kullana Kulturali nru.60, 2003), 75.

83 Briffa, *Il-Letteratura Maltija*, 834, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin*, 86.

84 Briffa, *Il-Letteratura Maltija*, 836, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin*, 88.

85 Briffa, *Il-Letteratura Maltija*, 840, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin*, 92.

86 Briffa, *Il-Letteratura Maltija*, 845, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin*, 96.

87 Briffa, *Il-Letteratura Maltija*, 846, u *Ir-Rumanz Malti fit-Tieni Nofs tas-Seklu Għoxrin*, 97.

88 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 643.

89 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 652.

90 Friggieri, *Fjuri li ma Jinxfux*, 651.